

tussen Duin & Dijk

Natuur in Noord-Holland. Jaargang 14 4 ● 2015

Een rondgang langs de Noord-Hollandse

Tabel: Orchideeën van Noord-Holland

	A	B	C
Bokkenorchis	zzz	>	!
Bosorchis	zzz	nw	
Brede orchis	vz	0	!
Brede wespenorchis	va	>	
Bruinrode wespenorchis	†	nvt	
Bijenorchis	zz	>	!
Dennenorchis	zz	0	!
Duinwespenorchis	vz	0	!
Gevlekte orchis	zz	0	
Groenknolorchis	zz	>	c
Grote keverorchis	vz	>	
Grote muggenorchis	zzz	0	
Harlekijn	zz	<	!
Hondskruid	zz	>	!
Honingorchis	zzz	?	!
Koraalwortel	†	nvt	
Moeraswespenorchis	vz	>	
Poppenorchis	zzz	nw	
Rietorchis (+ Gevlekte)	va	0	!
Soldaatje	zzz	nw	
Steenrode orchis	zzz	nw	
Veenmosorchis	zzz	<	!
Vleeskleurige orchis	zz	0	!
Vogelnestje	zzz	0	!
Welriekende nachtorchis	zz	0	

Legenda:

A. Voorkomen in NH aangeduid met va, vz, zz, zzz en †: vrij algemeen, vrij zeldzaam, zeldzaam, zeer zeldzaam en verdwenen.

B. Trend <>0 voor-, achteruit, gelijkblijvend

C. Typisch NH met landelijk gezien belangrijke kernpopulaties zijn met ! aangeduid.

• Riet, B. van der, et. al. 2014. *Atlas van de Noord-Hollandse flora*. Uitgave Landschap Noord-Holland

● Harlekijn. Foto: Mark Meijrink.

● Bijenorchis var. aurita (Westpoort). Foto: Ton Denters.

● Groenknolorchis. Foto: Mark Meijrink.

Als het over orchideeën gaat, denkt menigeen aan Zuid-Limburg, hét traditionele bolwerk van veel soorten. Dat Noord-Holland heus meetelt als het om orchideeën weet bijna niemand.

De feiten liegen er niet om. Noord-Holland herbergt 24 soorten, waarbij sommige binnen onze provinciegrens hun optimum vinden. Orchideeën zijn in de regel kritisch; ze stellen strikte eisen aan hun milieu. De soorten zijn aangewezen op ondergrondse schimmels, waarmee ze in symbiose leven. Daarnaast is ook de zuurgraad van de bodem sterk bepalend, dat is precisewerk. Orchideeën zijn dan ook meestal strikt gebonden aan smalle overgangssituaties (gradiënten) en verschijnen op de grensvlakken waar kalkrijk overgaat in kalkarm, voedselrijk in voedselarm en waar bijzondere vochtcondities heersen. Een wisselende vegetatiestructuur verradt dergelijke zones met orchideeën als belangrijke indicatoren. Het Noord-Hollandse landschap is een lappendeken waarin veel

grensmilieus voorkomen, waarmee orchideeën prima worden bediend.

Orchideeënregio's

Noord-Holland omvat uiteenlopende gebieden van Texel tot het Gooi, met imposante duinen, een uitgestrekt laagveengebied, zeekleigebieden en nog veel meer. De variatie aan orchideeën is goed te beschrijven aan de hand van vier landschappelijke regio's. Iedere regio bezit zijn eigen kenmerkende orchideeënflora. Texel heeft een status aparte, met poldergrasland op voormalige kweldergrond en duinen die typisch zijn voor de Waddeneilanden. De vastelandsduinen in de Kop van Noord-Holland sluiten daarop aan worden plantensociologisch gerekend tot het Waddendistrict; het vegetatiebeeld is hier hetzelfde als op Texel. Rond

orchideeën

● Vleeskleurige orchis. Foto: Mark Meijrink.

● Honingorchis. Foto: Bert Blok.

● Bokkenorchis. Foto: Ton Denters.

Bergen ligt de vermaarde kalkgrens (kalksprong), een scheidslijn tussen twee florawerelden, met noordwaarts soorten van het kalkarme duin, zuidelijk de kalkminnende soorten. Orchideeën reiken tot in de stedelijk omgeving en duiken op in tuinsteden, allerlei parkachtige terreinen en vooral ook op haven- en industrieterreinen. Het laagveen-gebied telt zijn eigen soorten, met boven het Noordzeekanaal (Noord-Hollands-Midden) een ander aanzien dan in het Vechtplassengebied. We gaan deze vier orchideeë regio's nader beschouwen.

Texel

Texel blinkt uit door een rijke plantengroei en is een echt orchideeëneiland. Van allure is het poldergrasland op voormalige kweldergrond. In de Middeleeuwen bestond Texel uit een drietal kleine eilandjes. De tussenliggende kwelders zijn in de daaropvolgende eeuwen omgevormd tot polders, waarbij in 1654 de polder Waal en Burg is ontstaan. Samen met De Bol en Dijkmanshuizen is Waal en

Burg, met meer dan tweemiljoen exemplaren, dé plek voor harlekijn (*Anacamptis morio*). Harlekijn floreert in extensief beheerde graslanden, waarin ook uitbundig brede orchis (*Dactylorhiza majalis* subsp. *Majalis*) voorkomt. Het zijn graslanden zonder weerga; Texel levert het grootste areaal aan Harlekijn-grasland in Europa (zie kijktip 1). De Texelse duinen omvatten formaties van oudere en jongere duinvalleien met de mooiste verschijningsvormen nabij Den Hoorn (Bollenkamer) en noordelijk van De Koog. De oudere, meer landinwaarts gelegen valleien zijn door uitstuiving ontstaan. Door natuurlijke ontkalking is er geen sprake meer van kalkrijk duinzand. Daarmee raken niet alle orchideeën uit beeld. Zo siert gevlekte orchis (*Dactylorhiza maculata* subsp. *Maculata*), die een voorkeur heeft voor zwak tot matig zure standplaatsen, lokaal het oude cultuurduingrasland. Soms wordt ze geflankeerd door Welriekende nachtorchis (*Platanthera bifolia*) en op een enkele plek grote muggenorchis

(*Gymnadenia conopsea*), die elders in Noord-Holland ontbreekt. Een imponerend orchideeëngedebiet en aanrader is De Hors, het 'nieuwe Texel' op de zuidpunt van het eiland. Dit deel van het eiland staat garant voor een mooi schouwspel. De Hors (zie kijktip 2) is continu in beweging, de kust groeit hier aan. Op de strandvlaktes vormen zich voortdurend jonge duinrijen met daarachter nieuwe valleien, die langzaam verzoeten. Binnen deze dynamiek ontstaan keer op keer bijzondere milieus waarin groenknolorchis (*Liparis loeselii*) naar voren treedt. Op Texel gaat het voor de wind met deze kwetsbare soort (internationaal beschermd). In 2011 werden er 17.000 planten geteld, circa de helft van de hele Nederlandse populatie, die op zijn beurt weer de grootste van Europa is. Indrukwekkend op De Hors zijn ook de aanzienlijke aantallen moeraswespenorchis (*Epipactis palustris*) en vleeskleurige orchis (*Dactylorhiza incarnata*).

Vastelandsduinen

Langs de Nederlandse kust bestaan

● Welriekende nachtorchis.
Foto: Mark Meijrink.

● Vogelnestje. Foto: Ton Denters.

● Brede orchis. Foto: Ton Denters.

subtiële verschillen in het kalkgehalte van het duinzand, maar wel met een evidente tweedeling; 'de kalksprong van Bergen'. Ten noorden van Bergen is het zand kalkarm tot kalkloos en komt de duinvegetatie overeen met die op de Waddeneilanden, en ten zuiden daarvan kalkrijk. Het Zwanenwater bij Callantsoog wordt tot het Waddendistrict gerekend met bijhorende soorten met een glansrol voor Welriekende nachtorchis. Noordelijk van Bergen bij Schoorl (zie kijktip 3) liggen uitgestrekte naaldbossen; deze zijn aangepant en eenvormig. De kale

lende orchideeën. Fameus is de Verbrande Pan met daarbinnen een terreintje dat nu bekend staat als het 'Koraalbosje'. Hier groeiden een eeuw geleden koraalwortel (*Corallorhiza trifida*) én vogelnestje (*Neottia nidus-avis*). Met name het voorkomen van koraalwortel, de enige vondst ooit in Nederland, was een sensatie. In 1902 werd zij bij Bergen ontdekt, in 1914 telde de populatie 200 planten en daarna ging het neerwaarts met in 1942 het einde. Wat rest zijn glorieuze foto's, verhalen én wat herbariummateriaal. Vogelnestje liet toen ook het leven, maar dook later weer in

ennatuur ontstaan. Een klein terrein kenmerkt zich door een grote diversiteit met uitbundig moeraswespenorchis. Deze wordt vergezeld door vleeskleurige orchis met daarnaast de sterk verwante steenrode orchis (*Dactylorhiza incarnata subsp. coccinea*), die later bloeit en zich in bloemkleur onderscheidt. Steenrode orchis is typisch voor de Britse eilanden en pas recent is ze in ons land vastgesteld. Pronkstukken binnen dit orchideeënparadijsje zijn evenwel groenknolorchis en bovenal honingorchis (*Herminium monorchis*). Honingorchis werd de laatste jaren in Nederland alleen nog gevonden bij Lauwersoog. Orchideeën floreren in vochtige, door grondwater gevoede vegetaties, maar kunnen daarbuiten ook optreden. Vermaard is het 'Zeedorpenlandschap' met zijn prachtig soortenrijke duingrasland en kenmerkende Bremraapsoorten en hondskruid (*Anacamptis pyramidalis*). Het Vuurbaakduin bij Wijk aan Zee herbergt al jaar en dag de grootste populatie van hondskruid in Nederland (zie kijktip 6). Er zijn magere jaren en soms pieken, waarbij het aantal fluctueert van enige honderden planten tot een kleine tweeduizend. In het droge duin laat bokkenorchis (*Himantoglossum hircinum*) zich in toenemende mate zien. In het verleden was er een enkele opgave, nu is het structureel raak met 17

De enige vondst ooit in Nederland van koraalwortel was een sensatie.

bodem is slechts bedekt met een dichte strooisellaag van naalden; het domicilie van dennenorchis (*Goodyera repens*). In Nederland vestigde de soort zich voor het eerst eind 19e eeuw in naaldbossen die rond 1850 waren aangeplant. Dennenorchis is een soort van koude, gematigde streken en komt met name in Scandinavië wijd verbreid voor. Nergens in het land is dennenorchis zo talrijk te vinden als in de Schoorlse bossen, met jaarlijks tienduizenden planten. In juli komt deze orchis massaal in bloei. Het gebied direct rondom Bergen is het domein van enkele opval-

de nabijheid op en houdt sindsdien in bescheiden aantal stand. Beneden Bergen strekken zich de kalkrijke duinen uit (zie kijktip 4). Wat van nature een afslag- en aangroeiakust is, werd in de loop der tijden door de mens beteugeld. Nu voltrekt zich een gedeeltelijk ommekeer, waarbij de natuur meer regie krijgt. Deels stuiven de duinen weer en door het verminderen van de waterwinning zijn de valleien natter geworden. Daarmee zijn er meer orchideeënrijke biotopen. Bij het Kennemerstrand is, na het aanleggen van een recreatiemeer (zie kijktip 5), bij toeval orchidee-

groeiplaatsen waarvan een met 64 rozetten. Volstrekte nieuwkomers in de duinen van Zuid-Kennemerland zijn poppenorchis (*Orchis anthropophora*), soldaatje (*Orchis militaris*) en bosorchis (*Dactylorhiza fuchsii*). Nieuw is duinwespenorchis (*Epipactis helleborine* subsp. *neerlandica*), maar wel in een ander opzicht. Deze aan de droge duinen gebonden orchis werd pas in 1995 afgesplitst van brede wespenorchis (*Epipactis helleborine* subsp. *helleborine*). Duinwespenorchis, verheven tot ondersoort, is beperkt tot het West-Europese kustgebied met Nederland als middelpunt, vandaar ook de naam 'neerlandica'.

Stedelijk landschap

Met de aanleg van wegen, woon-, haven-, industriegebieden zijn er en passant ook nieuwe (tijdelijke) biotopen voor orchideeën ontstaan. Het Westelijk Havengebied van Amsterdam rond Ruigoord, is daarbij een begrip, met rietorchis (*Dactylorhiza majalis* subsp. *praetermissa*) in de hoofdrol (zie kijktip 7). Topjaren brachten een half miljoen exemplaren voort. Nog steeds biedt het havengebied onderdak aan aanzienlijke aantallen rietorchis. Prominent aanwezig is ook moeraswespenorchis met her en der een enkel exemplaar van hondskruid en vleeskleurige orchis. Al deze soorten zijn speciaal, maar bijenorchis (*Ophrys apifera*) bovenal. In 2014 kwamen er 1700 planten tot bloei.

Een opmerkelijk orchideeënoord is de Amsterdamse begraafplaats Westgaarde (zie kijktip 8), eertijds opgespoten met kalkrijk zand en dé plek waar tot ieders verrassing de voor ons land zeer exclusieve bruinrode wespenorchis (*Epipactis atrorubens*) opdook. Helaas was dat van korte duur, anders dan brede wespenorchis (*Epipactis helleborine* subsp. *helleborine*). Deze soort, die zich steeds verder uitbreidt, is dé stedelijke vertegenwoordiger onder de orchideeën en kenmerkend voor parklandschappen. Sinds enige jaren heeft Westgaarde er weer een attractie bij: grote keverorchis (*Neottia nidus-avis*). De opmars van deze orchis ter plaatse is groots;

Historische tellingen aan de Amstelveense Poel

Al lange tijd worden de welriekende orchissen van de Amstelveense Poel (zie kijktip 9) nauwgezet geteld. Aanvankelijk met flinke tussenpozen, maar sinds de jaren zeventig stelselmatig en de laatste 30 jaar jaarlijks. Door de tijden heen fluctueert het aantal sterk; begin twintigste eeuw stonden er honderden (1905), in de jaren vijftig 400 (1955) en in 1973, 1982 en 1997 respectievelijk 75, 941 en 268 (Van Zanen, 1971 t/m 2011). Welriekende nachtorchis kiest, meer dan andere orchissen, humusrijke plekken in zwak zure milieus die het pioniersstadium voorbij zijn. De gewenste mix vindt ze in ontkalkte valleien (bijvoorbeeld Zwanenwater) en in het veenmosrietland (zoals bij de Amstelveense Poel) en dat zijn dan ook de plekken waar je haar moet zoeken.

in de gazons verdringen zich vele duizenden exemplaren.

Laagveengebieden

Het laagveen in Noord-Holland kent twee gezichten met boven het Noordzeekanaal brakwatervenen, die essentieel anders zijn dan de zoete venen in de Vechtstreek. Laag Holland, noordelijk van Amsterdam, is in het verleden vanuit de toenmalige Zuiderzee vele malen overstroomd. Na de afsluiting van de Zuiderzee (1932) is de verzoefting ingetreden, maar brakke restinvloeden laten zich nog steeds gelden. Het brakwaterveen is relatief soortenarm, maar enkele markante planten viert hier hoogtij en dan speciaal rietorchis. Rietorchis heeft een klein areaal met West-Nederland als kerngebied en met Laag Holland als brandpunt. De orchis kent twee variëteiten: een met ongevlekt blad en een met gevlekt blad die in bovental is. Het grootste kleinood van het veenmosrietland is veenmosorchis (*Hammarbya paludosus*). De soort verlangt een drassige, verende bodem met een stabiele zuurgraad. Veenmosorchis gaat al jaren sterk achteruit. De totale populatie in Noord-Holland bedraagt niet veel meer dan 150 planten, verspreid over vijf locaties in het Ilperveld, Varkensland en Het Hol. Het orchideetje is nietig en opvallend en bloeit pas in augustus. Het opsporen is een hele toer: "Op de bekende groeiplaatsen zijn we met zijn vijven rondgekropen en vonden niks. Later, op de terugweg, zagen we ineens vijf planten staan. Uiteindelijk hebben we er op drie plekjes tientallen geteld. Het

was overigens heerlijk soppen op de erg slappe bodem, al kostte het ons natte sokken (Verslag Staatsbosbeheer, 2008)". De Vechtstreek kent ook mooie venen. De venen zijn soortenrijker, maar vallen niet op vanwege hun orchideeën. Uitzondering is Het Hol met door kwelwater gevoed trilveen; uniek in zijn hoedanigheid én met een enorme botanische rijkdom waarin groenknolorchis en veenmosorchis het summum zijn. Het gebiedje ligt veilig opgesloten in een verschoolen hoekje dat ontoegankelijk is. Dat is jammer voor de liefhebber, maar een zegen voor dit kwetsbare biotoop.

Ton Denters
tondenters@hetnet.nl
Mark Meijrink
markmeijrink@gmail.com

Voor de kijktips 1 t/m 9 zie
www.tussenduinen.nl

Literatuur

- DENTERS, T. & B. VREEKEN, 1998. Flora-atlas van de Amsterdamse Flora. Uitgave Provincie Noord-Holland.
- RIET, B. VAN DER, et. al., 2014. Atlas van de Noord-Hollandse flora. Uitgave Landschap Noord-Holland.
- ZANEN, G. C.N., et. al., 1971 t/m 2011. Inventarisatie- en jaarverslagen Beheeradviescommissie Amstelveense en Kleine Poel. Archief Amsterdamse Bos.